

STOČARSTVO VARAŽDINSKE ŽUPANIJE U SVJETLU POPISA 1895. I 1911. GODINE

Na temelju popisa stoke od 31. prosinca 1895. i 24. ožujka 1911. godine autori analiziraju stočarstvo varaždinske županije. Analiza obuhvaća goveda, konje, svinje, te ovce i koze. U spomenutom razdoblju porastao je broj goveda za 24.177 ili 27,71%, konja za 2.743 ili 22,77% i svinja za 44.161 ili 52,73%. Broj ovaca je smanjen (od 2.194 na 203), kao i koza (od 38 na 20). No, ni ovčarstvo ni kozarstvo nisu praktički imali nikakvo značenje za varaždinsku županiju.

Polazeći od apsolutnih brojeva stoke varaždinska se županija nalazila samo ispred ličko-krbavske i modruško-riječke, a iza ostalih županija Hrvatske i Slavonije. Takvom njezinom položaju pridonijeli su brojni mali posjedi, minijaturne parcele i gusta naseljenost.

1. UVOD

Varaždinska županija bila je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće izrazito agrarno područje. U strukturi poljoprivredne proizvodnje dominiralo je ratarstvo. Po mišljenju mnogih autora stočarstvo je po svom ekonomskom značenju najvažnija poljoprivredna grana. Njegova uloga može se dobro ocijeniti pomoću broja stoke. Iz toga slijedi da je statistici stoke potrebno posvećivati što više pažnje.

Prije analize stočarstva varaždinske županije u svjetlu popisa 1895. i 1911. godine valja uzeti u obzir upozorenja M.Zoričića:

1. popis 1895. obavljen je 31.prosinca. Prikazane su prilike za ono doba godine, kad su gotovo sve vrste životinja (zbog teže ishrane, božićnih blagdana itd.) reducirane na minimum svoga broja. Popis pak od 1911. obavljen je 24. ožujka. U to vrijeme nije još doduše broj stoke dostigao svoj ljetni maksimum, no on je u to doba redovito veći nego usred zime;
2. popis 1895. obavljen je u pravilu od kuće do kuće, dok je godine 1911. takvo popisivanje bilo samo iznimice dozvoljen. U većem dijelu Hrvatske i Slavonije taj se popis obavio tako da su vlasnici stoke bili pozvani u općinski ured ili na drugo koje zgodno mjesto, te su ondje imali navesti broj svojih životinja;

3. da je u razdoblju od 1895-1911. stoka, naročito krupna, u Hrvatskoj i Slavoniji bez sumnje kvalitetno u velike napredovala, te da brojevi, navedeni na početku i koncu toga razdoblja, neće imati jednakoga gospodarskoga značenja.

Podaci oba popisa u ukupnom broju pojedinih vrsta stoke nisu posve usporedivi. Zbog razlika u popisnom vremenu rezultat je povoljniji za 1911. godinu. S druge strane, nije isključena mogućnost da bi popis god. 1911., proveden svagdje od kuće do kuće, zabilježio veće brojeve od iskazanih.

Od istaknutih upozorenja ipak će i to, bar prva dva, po svoj prilici jednako utjecati na rezultate usporedbe. Tako se s priličnom sigurnošću može zaključiti kod kojih je vrsta stoke za razdoblje od 15 godina polučen veći, a kod kojih slabiji uspjeh.

2. ZNAČAJKE VARAŽDINSKE ŽUPANIJE NA PRIJELAZU IZ 19. U 20. STOLJEĆE

Nakon što je 1881. godine definitivno sjedinjena Vojna krajina s Provincijalom, teritorij Hrvatske i Slavonije dijelio se na 8 županija: ličko-krbavsku, modruško-riječku, zagrebačku, bjelovarsko-križevačku, varaždinsku, virovitičku, požešku i srijemsku. 1895. godine iz sastava županija izdvojeni su gradovi Zagreb, Varaždin i Zemun te su podvrgnuti neposrednoj upravi zemaljske vlade, što znači da su u upravnom pogledu bili izjednačeni sa županijama. Svaka županija dijelila se na upravne kotareve i upravne općine kao manje upravne jedinice. U sastavu varaždinske županije bili su kotarevi: Ivanec, Klanjec, Krapina, Ludbreg, Novi Marof, Pregrada, Varaždin i Zlatar.

Ukupna površina Hrvatske i Slavonije zahvaćala je 42.534 km², od čega je na varaždinsku županiju otpadalo 2454 km² ili 5,77% ukupne površine i po tom pokazatelju varaždinska županija bila je najmanja - osma. Od ukupnog stanovništva Hrvatske i Slavonije, prema popisu iz 1900. godine, u iznosu od 2,560.000 stanovnika, u varaždinskoj županiji je bilo 283.509 stanovnika ili 11,07%, po čemu je bila četvrta.

Varaždinska županija bila je najgušće naseljena županija u Hrvatskoj i Slavoniji sa 110 stanovnika na 1 km² ukupne i 211 stanovnika na 1 km² poljoprivredne površine. U strukturi gospodarstva dominirala je poljoprivredna proizvodnja jer je 94% ukupnog stanovništva živjelo od poljoprivrede, što je znatno više od prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 82% ukupnog stanovništva.

U posjedovnoj strukturi izražena je dominacija sitnih i malih posjeda (do 5 jutara). U varaždinskoj županiji prema popisu iz 1895.godine na ovu kategoriju posjeda otpadalo je 56,42% ukupnog broja posjeda, dok je u Hrvatskoj i Slavoniji na tu kategoriju posjeda otpadalo prosječno 44,23% ukupnog broja posjeda. Posjedi veći od 20 jutara u varaždinskoj županiji obuhvaćali su 3,14% ukupnog broja posjeda, a u Hrvatskoj i Slavoniji 8,47%. Prema istom popisu gospodarstva do 5 jutara u varaždinskoj županiji zahvaćala su 17,83% ukupne površine, dok je prosjek za Hrvatsku i Slavoniju u ovoj kategoriji posjeda iznosio 8,46% ukupne površine, a gospodarstva veća od 20 jutara zahvaćala su u varaždinskoj županiji 37,80% ukupne površine; gledajući Hrvatsku i Slavoniju u cjelini, ovi posjedi su obuhvaćali 50,08% ukupne površine. Prosječna veličina posjeda iznosila je u varaždinskoj županiji 8,08 jutara, a u Hrvatskoj i Slavoniji 11,4 jutara. Iz spomenutih podataka proizlazi da je varaždinska županija bila izrazito agrarno područje s vrlo nepovoljnom posjedovnom strukturom. Vidimo da je ona bila lošija nego što je to bio prosjek za Hrvatsku i Slavoniju. Ukoliko istaknemo da je posjedovna struktura Hrvatske i Slavonije gledajući u cjelini bila nepovoljna, tada jasno proizlazi nepovoljan položaj varaždinske županije promatrane kroz ovaj podatak. Iako moramo naglasiti da promatranje poljoprivredne proizvodnje samo kroz posjedovnu strukturu ne mora dati i točnu sliku stanja pojedinih posjeda¹, jer su nam za tu ocjenu potrebni i drugi pokazatelji, ipak bez opasnosti da zapadnemo u veću pogrešku možemo zaključiti da je pretežni dio seljaka živio na sitnim i malim posjedima² koji im nije omogućio

- 1) *"Jer o razmerama gazdinstva količina zemlje svedoči samo indirektno, i ovo 'svedočanstvo' je utoliko manje verodostojno ukoliko intenzifikacija poljoprivrede napreduje šire i brže". Lenjin, V.I.: "Novi podaci o zakonima razvitka kapitalizma u poljoprivredi", Izabrana dela, tom 9, Kultura, Beograd, 1960, str. 139.*
- 2) *"Takva mala seljačka zemljišna vlasništva imaju i tu oznaku, da su pretjerano razdrobljena. Što je manja površina, to je na njoj veći broj čestica, veći broj plotova, zidova, međaša, veća udaljenost jedne čestice istog vlasništva od druge. U toj mjeri povećavaju se i poteškoće racionalne obrade, podizanja proizvodnje u pogledu količina i kakvoće. U tim uvjetima seljačko vlasništvo zemlje ne može se pretvoriti u poduzeće racionalne proizvodnje u poljoprivredi, i tako samo, individualizirano i izolirano, ne može da uhvati korak s ekonomskim napretkom". Mirković, M.: "Seljačko zemljišno vlasništvo", Izabrani ekonomski radovi, sv.1, Seljaštvo u kapitalističkim formacijama, Informator, Zagreb, 1979, str. 41.*

prosperitet. To ukazuje na nizak nivo gospodarskog razvoja Hrvatske i Slavonije, a posebno varaždinske županije³.

3. BROJNO STANJE STOKU U VARAŽDINSKOJ ŽUPANIJI PREMA POPISIMA IZ 1895. I 1911. GODINE

Prvu opću sliku stanja stočarstva u Hrvatskoj i Slavoniji nalazimo u izvještaju cesarskog i kraljevskog zemaljskog veterinara A.Thalmeina koji je, upućen u ovo područje, opisao prilike i stanje u stočarskoj proizvodnji⁴. Njegova ocjena stanja ove grane poljoprivrede vrlo je nepovoljna, čak, šta više, on i ne govori o mogućnostima da se nešto značajnije učini, nego smatra da će do nazadovanja i stagnacije stočarstva dolaziti i u budućnosti.

Brojno stanje stoke u čitavom području Hrvatske i Slavonije možemo pratiti tek u drugoj polovici 19. stoljeća. Naime, stoka je popisivana tek od 1857. godine. Međutim, za područje Vojne krajine nalazimo popise još iz 18., odnosno početka 19. stoljeća⁵. U često spominjanim izvorima⁶ podataka za područje Vojne krajine iznijeti su podaci o brojnom stanju stoke. Iz prikaza brojčanog stanja pojedinih vrst stoke u Vojnoj krajini u nekim godinama ne mogu se izvesti kvalificirani zaključci o stanju stočarstva jer za tu ocjenu treba i niz drugih elemenata. Pa i F.Vrbanić, kad razmatra te brojke, nije u stanju izvesti zaključke o promjenama koje su se dešavale kod pojedinih vrsta stoke⁷.

- 3) *"Sitna zemljišna svojina pretpostavlja da je daleko pretežna većina stanovnika seljačka i da prevladuje izolovani, nedruštveni rad; da je zbog toga bogatstvo i razvitak reprodukcije, kako njenih materijalnih, tako i duhovnih uslova, pod takovim okolnostima isključeno, pa stoga i uslovi racionalne kulture". Marx, K.: "Kapital", Kultura, Beograd, 1958, str. 1555.*
- 4) *Tekst njegova izvještaja nalazi se u knjizi "Izvešće o radu zemaljske gospodarstvene uprave 1896-1905". sv. III, Zagreb, 1907, str. 38.*
- 5) *Ovi popisi, iako vjerojatno interesantni prvenstveno za vojne potrebe, mogu se ubrojiti u najstarije popise takve vrste u Evropi. Prema: Stipetić, V.: "Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske", JAZU, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 7, Zagreb, 1959, str. 77.*

Popisi stoke u Hrvatskoj i Slavoniji bili su 1857, 1869, 1880, 1895. i 1911. godine. Kako se 1881. godine odigrala značajna promjena teritorija (prisjedinjenje Krajine), to nam je kvalitetne usporedbe moguće izvesti tek za zadnja dva popisa, tj. 1895. i 1911. godine⁸, mada ni ovi popisi nisu provedeni u potpuno jednakim okolnostima⁹. No bez obzira na manje razlike u popisima 1895. i 1911., ipak se na osnovi njih može doći do određenih pokazatelja. A kako je u tom razdoblju dolazilo do intenzivnog rada Zemaljske gospodarstvene uprave na čelu s I. Mallinom, to će biti interesantno utvrditi kako su se ti napori odražavali u kvantitativnom i kvalitativnom stanju stočarske proizvodnje u Hrvatskoj i Slavoniji, a osobito u varaždinskoj županiji.

6) *Misli se na:*

1. *Hietzinger, C.: "Statistik der Militärgränze als österreichischen Kaiserthums, Wien, 1817. Band II. i*
2. *Demian, J.: "Statistische Beschreibung der Militärgränze" Wien, 1806, Band II.*

7) *Vrbanić, F.: "Prilozi gospodarskom razvoju hrv.-slav. Krajine u 19. vijeku", "Rad" JAZU 144, Zagreb, 1900, str. 109 (70).*

8) *"I kod županija i gradova ne mogu se od starijih podataka uzeti u prisposobu već samo rezultati popisa od god. 1895. Građa popisa stoke od 1869. i 1880. izrađena je u svoje doba prema posve drugomu političkomu razdieljenju zemlje, te bi trebao nerazmjerno velik posao, da se pregledi prerade i ovako polučiti sravnjivost podataka i za pojedine, ma i najveće dielove zemlje". Zoričić, M.: "Glavni rezultati popisa stoke od 24. ožujka 1911. godine u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji", Zagreb, 1912, str. 7.*

9) *"Podatci obaju popisa o ukupnom broju pojedinih vrsti stoke nisu po tom posve sravnjivi. Sbog razlika u popisnom vremenu bit će rezultat izporedbe po godinu 1911. i to po svoj prilici u svim krajevima zemlje povoljniji, nego li što bi se on ukazivao po podacima potječućim iz istoga godišnjega doba. U drugu ruku nije izključena mogućnost, da bi popis god. 1911. proveden svigdje od kuće do kuće, bio uglavio brojeve veće od onih, što su iskazani u priloženim skrižaljka, a posve je izvjestno, da sbog napredka u kvalitetu stoke izporedba podataka god. 1895. i 1911. i brojevi o porastu absolutnom i relativnom, ne davaju posve pouzdana mjerila za razvitak našega stočarstva". Zoričić, M.: Isto, str. 5.*

3.1. Goveda

Popisom iz 1895. pasmine goveda bile su navedene vrlo detaljno: domaća grla - podolsko¹⁰ i buša¹¹ - te križanci domaćih grla, pojedinačno sve značajnije

- 10) Podolsko govedo potječe iz ruske stepe Podolije, zatim Volinije, a naročito stepске oblasti južne Ukrajine, po kojoj se naziva i ukrajinskim govedom. Iz ovih je steпа, vremenom, ovo sivo govedo prešlo u Rumunjsku (moldavsko, erdeljsko goved), Mađarsku (mađarsko govedo ili podolsko), a odatle i u Vojvodinu, gdje se obično zove podolskim ili srijemskim govedom, zatim u Srbiju (gdje je postalo kolu-barac), BOSnu (posavsko govedo, zvano još i gulja), dalje u Istru (gdje je postalo istarsko govedo), na Krk (krčko govedo), u Italiju (gdje su postale pasmine: Romagnola, Chianina i Maremmana). Na jugu Balkana nalazi se u Bugarskoj kao iskarsko govedo. Iz Bugarske je prešlo u Tursku gdje se susreće pod imenom sivo tursko govedo. Glavna je odlika podolskog goveda njegova radna sposobnost čija je vrijednost utoliko opadala ukoliko je govedu konkurirao konj ili traktor. Zbog izvanredne radne sposobnosti, izdržljivosti i čvrstine to je bila najbolja radna pasmina u Evropi. Mliječnost je ovoga goveda bila vrlo mala, prosječno 1000 kg s oko 4% masti. No, ako se govedo koristilo za rad, tada je ta mliječnost još više bila smanjivana. U naj većem broju slučajeva krave se nisu muzle, već je mlijeko posisalo tele. Podolske krave teške su prosječno oko 450 kg, a bikovi 600-700 kg.
(... Poljoprivredna enciklopedija, sv.1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, MCMLXVII, 547-548).
- 11) Buša (domaće kratkorogo govedo, ilirsko govedo, domaće planinsko govedo itd.) naša je autohtona pasmina. Od davnine koristila se na planinskim, najsiromašnijim terenima za proizvodnju mesa i mlijeka, te za rad. Način uzgoja buše oduvijek je bio primitivan, tako da je prirodna selekcija imala veliko značenje. Buša može podnijeti vrlo teške uvjete života. Ona je pojam za sitno, slabo, kršljivo, slabo produktivno govedo izvanredne otpornosti, izdržljivosti i zdravlja. Mliječnost joj je mala. U narodnom govedarstvu iznosi 700-800 l. Masnoća mlijeka je oko 4%. Prosječna težina krave je između 150-200 kg, a iznimno u dobrim stadima 250-300 kg. Bikovi su od krava u prosjeku teži za 100 kg. Težina u velikoj mjeri ovisi o ishrani. Za vrijeme Austro-Ugarske buša je križana s raznim pasminama goveda. Po svemu sudeći najbolji rezultati postignuti su u križanju s oberintalskim govedom. (... Isto, str. 543-544).

strane pasmine i križanci domaćih i stranih pasmina. Međutim, ovakvo detaljiziranje nije dalo dobre rezultate jer su popisni organi zbog nepoznavanja karakteristika pasmina u mnogo slučajeva označavali pasmine prema slobodnoj procjeni. Zato je popis iz 1911. obuhvatio goveda u 4 osnovne skupine: domaća grla - podolsko i buša, te strana - crveno-šarena, mrka i siva stoka. Križanci su se prema bitnim osobinama svrstavali u jednu od 4 skupine. Iako je i ovdje moglo doći do manjih odstupanja, ipak su ona manje izražena nego u popisu iz 1895. godine.

Prema tim popisima utvrđeno je na području varaždinske županije slijedeće stanje u broju goveda:

	1895.	1911.	P o r a s t	
			Broj	%
Ukupno	87 261	111.438	24.177	27,71

Relativan rast broja stoke u varaždinskoj županiji bio je nešto iznad prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 24,87%. Od varaždinske relativno veći rast imale su samo bjelovarsko-križevačka i virovitička županija.

	Na 1000 stanovnika	Na 1 km ²
1895.	341	36
1911.	379	46

Prema broju stoke na 1000 stanovnika varaždinska županija je zaostajala za prosjekom Hrvatske i Slavonije koji je 1895. godine iznosio 394, a 1911. godine 433 grla na 1000 stanovnika. Iza nje su se nalazile samo modruško-rijekačka i srijemska županija. Međutim, po broju goveda na 1 km² površine varaždinska županija je na prvom mjestu s 36, odnosno 46 grla na 1 km² površine. Znažno je odskakala od prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 21, odnosno 27 grla na 1 km². To je bio rezultat već prije spomenute činjenice da je varaždinska županija imala malu površinu a bila je gusto naseljena.

Uz ove kvantitativne promjene značajno je istaći promjene u kvaliteti goveda utvrđene popisom iz 1911. godine. U varaždinskoj županiji najveći broj gove-

da otpadao je na crveno-šarenu gorsku pasminu (simentalsko¹², pincgavsko¹³ i sl.) 86,80% ukupnog broja goveda, a pribrojimo li tome i goveda popisana u

12) *Simentalska pasmina stvorena je u Švicarskoj i vrlo je važna za evropsko govedarstvo jer su mnoge zemlje svoj današnji tip simentalca stvorile na temelju švicarskog. Simentalska pasmina je trojnih proizvodnih sposobnosti: mlijeko, meso i rad. Smatra se da je njeno stvaranje počelo u samostanu Einsiedeln. Već od 15. stoljeća postoje zapisi o govedarstvu u dolini rijeke Simme (Simmental). Stvaran sistematski rad na unapređenju ove pasmine počinje tek početkom 19. stoljeća kada Bernski savjet (1806) donosi odluku o nagrađivanju stoke. Simentalsko šareno govedo Ramm je 1900. god. opisao ovako: "Veliko šareno goveče Švajcarske, može se smatrati govečetom najboljih oblika, najbolje proizvodnje, najranostasnije i najbolje selekcioniranom planinskom rasom goveda. Opšti izgled ove rase je snažan, ali ne grub kao kod neoplemenjenih brdskih sojeva. To se ispoljava pre svega u finoj glavi lepog izgleda i suvim, čvrstim, ali dosta debelim cevanicama. Boja je crvenošarena ili žutošarena". Prema podacima iz 1866. godišnja mliječnost najboljih krava iznosila je prosječno 1955 litara. Početkom ovog stoljeća (prema Käppeliju, 1910) godišnji prosjek kontroliranih simentalških krava (kojih je tada bio mali broj) iznosio je 3500 kg mlijeka s 3,75% masti. Posve se opravdano može pretpostaviti da je ta mliječnost u našim uvjetima u prosjeku bila niža. Kada se piše o ovim podacima, valja spomenuti da oni za cijelu Hrvatsku i Slavoniju ne postoje. Tako npr. navodimo da su prve matične knjige goveda osnovane u Austriji 1870. Od 1898. one su podijeljene prema pasminama. Kontrola mliječnosti uvedena je prvi put 1889, ozbiljnije se, iako dobrovoljno, obavljala od 1904.*

Do prvog svjetskog rata selekcija je bila okrenuta prema krupnoći životinja, dakle prema mesu.

Radna sposobnost simentalskog goveda bila je od uvijek vrlo dobra, zbog čega je ono bilo pogodno za vuču teških tereta. Ta odlika, kao i čvrstina i otpornost u radu, dala je vizu ovoj pasmini za mnoge krajeve naše zemlje. (... Poljoprivredna enciklopedija, sv. 3, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, MCMLXXIII, str. 310-312).

13) *Pincgavac (Pinzgauer) je austrijska pasmina koja je 1858. godine prvi put uvezena i to u Sloveniju (Kranjsku i Tolmin), a nešto kasnije (1868-1879) i u Hrvatsku i Bosnu. Krajem 19. stoljeća pincgavska pasmina bila je vodeća pasmina Austro-Ugarske i ona je u Hrvatskoj bila preteča domaćem šarenom...*

drugoj kategoriji stranih pasmina (oberintalsko)¹⁴, koja su zahvaćala 7,22% ukupnog broja goveda, dobivamo da je u varaždinskoj županiji na oplemenjena grla goveda otpadalo 94,02% ukupnog broja goveda, a na domaće vrste tek 5,98%¹⁵. Po tom odnosu bila je varaždinska županija vodeća u Hrvatskoj i Slavoniji, a daleko iznad prosjeka Hrvatske i Slavonije koji je 1911.godine iznosio 57,67 : 42,3 u korist stranih pasmina. Promjene, koje su se između dva popisa dešavale u čitavoj Hrvatskoj i Slavoniji, a osobito se izrazile u varaždinskoj županiji, bile su rezultat djelovanja zemaljske gospodarstvene uprave, a posebno I.Mallina koji je 21.siječnja 1896. godine došao na čelo III. odsjeka "za narodno gospodarstvo" i na toj je dužnosti ostao do smrti 21.veljače 1907. godine.

Osnovna koncepcija programa I.Mallina bila je da se hrvatska poljoprivreda usmjerava na razvoj stočarstva, s tim što orijentacija na proizvodnju mlijeka i mliječnih prerađevina nema takav učinak kao proizvodnja stoke za meso¹⁶,to

... *govedu. Pincgavac je kombiniranih proizvodnih sposobnosti. Pogodan je osobito za siromašna visokoplaninska gospodarstva, gdje se iskorištava za proizvodnju mesa i mlijeka te za rad. Prosječna mliječnost hrvatskog pincgavca (prema I. Jeličiću) iznosi između 2000 i 2600 kg mlijeka s oko 3,45% masti. Prema I. Šmalcelju u razdoblju od 1860-1940. uvezeno je iz Austrije u Hrvatsku više od 40000 priplodnjaka, od čega u Bosnu oko 7000-8000. (Poljoprivredna enciklopedija, sv.1, Jugosalvenski leksikografski zavod, Zagreb, MCMLXVII, str. 68. i 546-547).*

- 14) *Oberintalsko (sivo alpsko) govedo također je austrijska pasmina, i to najmanja od svih austrijskih pasmina. Prilagođena je najtežim uvjetima uzgoja na najvišim planinskim terenima. Obično se koristila i za rad. (Isto, str.68).*
- 15) *"Čistokrvno i križano crveno-šareno gorsko blago (simenthalske, bernske, pincgauske itd. pasmine) u dvije je županije bjelovarsko-križevačkoj i varaždinskoj sa svojih 87°38, odnosno 86°80 postotaka, već gotovo iztislulo blago svih drugih pasmina. (U većem dielu kotara jedne i druge županije diže mu se postotni dio sve do 92 i 93 postotka)". (Zoričić, M.: Glavni rezultati popisa stoke od 24.ožujka 1911.godine u Kralj.Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1912, str.10).*

više što za tu proizvodnju postoji mogućnost plasmana na područja izvan grani-
ca Hrvatske i Slavonije. Da to postigne, zemaljska vlada je željela stvoriti
tip domaćeg goveda. Pokusi s oplemenjivanjem buše pokazali su da bez križanja
s drugim pasminama nije moguće stvoriti kvalitetno govedo¹⁷. Prema tome, buša
se može oplemenjivati samo križanjem s inozemnim pasminama, i to tako da se
buša križa s möllthalskim govedom. Tako dobivena pasmina križat će se i dalje
s pincgavskim govedom, da bi se ta vrsta konačno križala sa simentalcem. Takav
program oplemenjivanja buše zamislio je i provodio Mallin do kraja života. U
vremenu između dva popisa desile su se značajne promjene u strukturi govedar-
stva a proizašle su iz sistematskog, organiziranog rada zemaljske gospodarst-
vene uprave i programa I. Mallina. To se neposredno odrazilo na nagli rast pla-
smana stoke na tržišta izvan¹⁸ Hrvatske i Slavonije, tako da je taj plasman
porastao od 53.723 grla 1896. na 154.214 grla 1913. godine, odnosno izraženo

- 16) *"Na osnovu tih ekonomskih načela bio je izgrađen program unapređenja stočarstva: sa strogo određenim pasminskim ra-
jonima, metodom provođenja i t.d. Taj se program provodio
punih 20 godina uz pomoć - za ono vrijeme - znatnih javnih
sredstava (pojedinih godina samo za nabavku rasplodne sto-
ke davalo se po 700.000 kruna, što je blizu milijun dolara
današnje kupovne snage). Kao posljedica povoljnog plasmana
stočnih proizvoda, poboljšanja kvalitete stoke i sistemats-
skog rada zapaža se snažan uspon stočarstva u razdoblju
1895/1911". Stipetić, V.: Isto, str. 80.*
- 17) *"Taj nesrazmjer među produktivnim troškovima i konačnoj
vriednosti već sam po sebi čini gojitbu buše takove kako-
va je dana skroz neracionalnom. Ta je gojitba - sravnjena
sa gojitbom plemenitih pasmina - neracionalna i s obzirom
na ina svojstva buše: na muznost njezinu, na prikladnost
za tegljenje i prikladnost za produkciju mesa i tovljenje".
Izvješće o radu zemaljske gospodarstvene uprave 1896-1905",
Zagreb, 1907, sv. III, str. 150.*
- 18) *Kad govorimo o izvozu stoke, mislimo na plasman izvan tr-
žišta Hrvatske i Slavonije, iako to nije uvijek i izvoz s
naslova državne cjeline. Potrošači stoke i stočnih proiz-
voda bile su zapadne zemlje, i to za:*
- goveda - austrijske zemlje, Švicarska i Njemačka,
 - konje - Njemačka i Italija,
 - svinje - austrijske zemlje,
 - ovce i koze - Austrija, Švicarska i Francuska,
 - perad i jaja - Austrija, Njemačka, Švicarska i Engleska.

u vrijednosti od 13,490.000 kruna 1896. na 75,139.000 kruna 1913. godine. Za petnaestak godina vrijednost plasmana na vanjska tržišta porasla je za više od 5 puta. Stočarstvo je postalo važna proizvodna i izvozna grana, a time su stvorene mogućnosti za daljnje jačanje i podizanje poljoprivredne proizvodnje kao i nepoljoprivrednih djelatnosti.¹⁹

3.2. Konji

Važna grana stočarstva bila je konjogojstvo koje je kao privredna grana imalo i strateško značenje za potrebe vojske (konjica, vučna snaga i sl.). Gojenje konja bilo je rašireno u čitavoj Hrvatskoj i Slavoniji. Od pasmina ovdje su prevladavala 3 osnovna tipa:

1. konji arapsko-tatarskog tipa - najviše su se gojili u području ličko-krbavske i modruško-riječke županije, zatim uz granicu prema Srbiji i Bosni te u Srijemu,
2. konji englesko-polukrvnog tipa - nalazili su se u oblasti Virovitice i dalje prema istoku. U Hrvatsku i Slavoniju došla je ta pasmina preko Ugarske gdje su pojedina vlastelinstva uvodila engleske konje,
3. konji noričkog tipa²⁰ - bili su rašireni u okolici Varaždina prema Međimurju te gornjoj Podravini.

19) "To je tim više bilo opravdano što je s poboljšanjem pasmina oblastnim unapređivanjem stočarstva ovo postalo unosnijom granom privrede od sjetve žitarica i inih plodina za prodaju. Tako su možda i prirodne proizvodne prilike i ekonomski probitak u jednakoj mjeri doprinijeli da su se naše ekonomske prilike u tom pogledu znatno promijenile. Dok je prije težište gospodarstva ležalo u proizvodnji bilinskih proizvoda, naročito brašnaricah, stoji danas glavna privreda većine naših gospodara u stoci i njenim proizvodima. Prodaja naše rogate stoke, konja, peradi, jaja itd. nosi našoj zemlji kud i kamo veće koristi i više novca, nego trgovina žitom i plodinami". Izvješće o radu zemaljske gospodarstvene uprave 1896-1905, sv. III, Zagreb, 1907, str. 9-10.

20) Norički konj dobio je ime prema nekadašnjoj rimskoj provinciji Noricum (dio Austrije, Njemačke, Jugoslavije). To je hladnokrvnjak, teški konj, podrijetlom od diluvijalnih konja tipa Equus Abeli. U Austriji se on naziva pingavskim noričačinom. Uzgoj mu se danas osobito zadržao u planinskom dijelu Slovenije (Gorenjsko), oko Lesca, Bleda i Komende (Kammik). Ne treba zaboraviti da je u analiziranom vremenu bilo i...

Uz ove pasmine nalazile su se i razne podvrste što je bio više rezultat slučaja nego sistematske selekcije, odnosno stvaranja tipa konja koji će najbolje odgovarati gospodarskim potrebama. Popisima iz 1895. i 1911. godine na području varaždinske županije utvrđen je slijedeći broj konja:

	1895.	1911.	P o r a s t	
			apsolutno	%
Ukupno	12.039	14.782	2.743	22,77

Prema pokazatelju relativnog rasta (apsolutni ovdje pune ne govori) varaždinska županija je pokazivala znatno veći porast broja konja 1911. u odnosu na 1895. godinu od prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 12,43%. Po tom pokazatelju bila je na trećem mjestu iza županija modruško-rijčke i zagrebačke, ali uz napomenu da je varaždinska županija iza modruško-rijčke imala najmanje konja, tako da ovaj podatak treba gledati u svoj njegovoj relativnosti.

Godina	Na 1000 stanovnika	Na 1 km ² površine
1895.	48	5
1911.	51	6

Brojem konja na 1000 stanovnika varaždinska županija je znatno zaostajala za prosjekom Hrvatske i Slavonije, koji je 1895. godine iznosio 135, a 1911. godine 134 konja na 1000 stanovnika, i bila je samo ispred modruško-rijčke županije, dok se po broju konja na 1 km² nalazila blizu prosjeka Hrvatske i Slavonije koji je iznosio 7, odnosno 8 konja na 1 km², ali je bila tek ispred ličko-krbavske i modruško-rijčke županije, a znatno je zaostajala iza npr. srijemske županije gdje je bilo 15 konja na 1 km². Iako je i u konjogojstvu dolazilo do intervencija zemaljske gospodarstvene uprave, pa su tako održane konjogojске ankete 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1903, 1904. i 1905. godine

... križanaca noričkih pastuha i toplokrvnih kobila. U Hrvatskoj se u razdoblju od 1899-1918. brzo širio hladnokrvnjak, belgijski konj. Njegove su značajke: velika masa, ranozrelost, mirnoća te flegmatičan temperament. "Uzgoj belgijana nalazio se na visokom stupnju u području Koprivnice, Luđbrega, Preloga i Varaždina". (Poljoprivredna enciklopedija, sv.1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, MCMLXVII, str. 429-430).

da bi se dobili podaci o potrebama gospodara i prišlo stvaranju tipa konja koji će najbolje odgovarati gospodarskim potrebama te da bi se osigurao uvoz do-
brih pasmina iz Belgije, Engleske i Mađarske, ipak u cjelini gledano u konjogo-
jstvu nisu postignuti rezultati kao u govedarstvu. Tome su u znatnoj mjeri do-
prinijeli procesi koji su konjogojstvo potisnuli u drugi plan. Tu se mogu spo-
menuti procesi smanjivanja posjeda uslijed dioba zadruga²¹, odnosno smanjenje
posjeda uslijed procesa prodiranja i uspostavljanja kapitalizma u poljoprivre-
di²² koji su se odigravali upravo na prijelazu 19. i 20. stoljeća zbog čega je
došlo do osjetnog smanjenja potreba za konjskim spregama. A i prije spomenute
mjere unapređenja govedarske proizvodnje, proizašle iz programa I. Mallina, uči-
nile su tu djelatnost znatno rentabilnijom od konjogojstva čime je bitno sma-
njen interes za uzgoj konja.

Magarci, mazge i mule imali su manje značenje za Hrvatsku i Slavoniju, a goto-
vo nikakvo za varaždinsku županiju, tako da ovu vrstu stoke posebno ne razma-
tramo. Njihov je broj bio nešto veći od 3000 glava u Hrvatskoj i Slavoniji, a
imali su nešto veće gospodarske važnosti samo u dva primorska kotara: senjskom
i crikveničkom, te u nekim srijemskim kotarima.

3.3. Svinje

Višestruka korist uzgoja svinja uvjetovala je da je svinjogojstvo bilo vrlo
rašireno. No uzgoj svinja najvećim se dijelom odvijao u prirodi, u šumi, a ne
u izgrađenim nastambama. Prema već spomenutim popisima broj svinja imao je ten-
denciju znatnog porasta, tako je u vremenu od 1895. do 1911. godine porastao
za 31,83%. U varaždinskoj županiji prema tim popisima bilo je utvrđeno slije-
deće stanje:

- 21) *"Napuštanje konja i to ne samo zbog veće unosnosti goveda
već i zbog smanjene porabe konjskih sprega u gospodarstvu
i prometu, razdieljivanje zadruga u krajevima, gdje su se one
sačuvale u znatnijem broju sve do najnovijeg doba, te ciepa-
nje posjeda drugdje, gdje je zadruga već prije nestalo, bit
će najvažniji među trajnim uzrocima, s kojih je držanje ko-
nja nazadovalo ili bar slabije napredovalo. kao prolazni pa-
ko uzrok gotovo se u svim izvještajima obžinskih poglavar-
stva spominje obćenita nestašica odnosno velika skupoća kr-
me, a priličan im broj i to imenito s istočnih strana iztiče
i izvoz konja preko granica zemlje". Zoričić, M.: Isto, str. 11.*
- 22) *O tome detaljnije vidi članak "Proces zemljorasterećenja na
području varaždinske županije" objavljen u ovom Zborniku.*

	1895.	1911.	P o r a s t Broj %	
Ukupno	83.746	127.907	44.161	52,73

Varaždinska županija imala je znatno viši porast od prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je već spomenut u iznosu od 31,83%. Po tom pokazatelju ona je bila druga iza bjelovarsko-križevačke županije, gdje je taj porast iznosio 63,58%, te uz zagrebačku, gdje je taj postotak iznosio 51,51, pokazivala je najveći porast broja svinja u promatranom razdoblju. Apsolutno gledajući najveći rast pokazivala je srijemska županija od 68.653 komada svinja, ali je po relativnom pokazatelju (26,64%) bila ispod prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju.

Godina	Na 1000 stanovnika	Na 1 km ²
1895.	328	34
1911.	435	52

Prema pokazatelju broja svinja na 1000 stanovnika varaždinska županija se nalazila i 1895. i 1911. godine ispod prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 382, odnosno 444 komada svinja na 1000 stanovnika. Ispred nje su se nalazile istočne županije, tj. 3 slavonske: virovitička, požeška i srijemska te bjelovarsko-križevačka. Isti odnos prema tom pokazatelju ostao je i u popisu 1911. godine. No prema broju svinja na 1 km² površine varaždinska županija je 1895. godine s 34 komada svinja na 1 km² bila znatno iznad prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju koji je iznosio 21 komad i bila je odmah iza srijemske županije gdje je na 1 km² dolazilo 38 komada svinja. Kako je relativan rast broja svinja u varaždinskoj županiji bio znatno iznad prosjeka, to je već 1911. godine s 52 komada svinja na 1 km² površine izbila na prvo mjesto²³ ispred srijemske županije gdje je na 1 km² dolazilo 48 komada svinja.

1911. godine proveden je popis svinja prema pasminama, i to:

23) "Gustoćom pako krmadi t.j. po omjeru prema cijeloj površini nadktilila je županija varaždinska sve ostale krajeve bez iznimke. A nije bez interesa spomenuti, da prvenstvo i među svim kotarima u zemlji ide kotar klanječki sa 76 glava krmadi na 1 kvadratni kilometar".

Zoričić, M.: Isto, str. 13.

- a) svinje za proizvodnju masti - mangalica²⁴ koja se iz Srbije raširila u istočne dijelove Hrvatske i Slavonije, srijemsku, virovitičku i požešku županiju,
- b) turopoljska pasmina²⁵ (Navodno u doba Marije Terezije dopremljene engleske svinje križane kasnije s mangalicom stvorile su tu pasminu, ali to nije sigurno dokazano), raširena je bila u Turopolju i Gornjoj Posavini,
- c) svinje za proizvodnju mesa - domaćih i engleskih pasmina²⁶ - koje je zemaljska gospodarstvena uprava uvezla iz čuvenog uzgajališta James Lawrence-a iz Shriwna, i to: 1) velika bijela, 2) srednja bijela (Suffolk) i 3) crna (Berkshire).

24) "Mangulica je postala od nekadašnje šumadinke. Miloš Obrenović je 1833. poklonio 12 komada šumadijskih svinja (10 krmača i 2 nerasta) nadvojvodi Josipu Habsburškom koji ih je na svom dobru Kis Jenö u Mađarskoj (danas Chisineu-Cris u Rumuniji) dalje razmnožavao pod vrlo dobrim uslovima ishrane i nege. Taj materijal se docnije razmnožio, i mangulica je svojim osobinama, naročito izvanrednom gojaznošću, prevazilazila sve tadašnje mađarske rase svinja (bakonjsku, salontajsku i šišku), ..."
(Poljoprivredna enciklopedija, sv. 1, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, MCMLXVII, str. 551).

Dakle, mangalica je u stvari oplemenjena šumadinka, kod koje je izmijenjen način uzgoja i njege, a ishrana je poboljšana. Ona je nešto produktivnija od šumadinke, ali je ostala tipična pasmina svinja za proizvodnju masti koja za svoju ishranu odlično koristi slabe pašnjake, šume i kukuruz.

"Nekada se mangulica gajila na seoskim pašnjacima, utrinama i po zabranam, gdje je provodila ceo dan, a uveče je doterivana kući, i tu dobijala po klip-dva kukuruza da bi ujutru bila ponovno isterana na pašu prethodno dobivši klip kukuruza. Gajena je i po šumama". (Isto, str. 551).

25) Turopoljska svinja (turopoljka) je kasno zrela pasmina svinja, koja prvenstveno služi za proizvodnju masti. To je usko lokalna pasmina koja je ranije imala mnogo veće značenje nego danas. Mjesto postanka i centar uzgoja ove pasmine je Turopolje. Značajke ambijenta jesu močvarni pašnjaci i podvodne i močvarne hrastove i bukove šume. U prošlosti se ova svinja prvenstveno hranila pašom, žirom, korijenjem i sl., a samo je u tovu, kao i preko zime dobivala kukuruz. Rentabilnost tova ovisila je vrlo često od rodnosti žira. (Isto, str. 551).

26) Engleske pasmine su se i na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, kao i danas, odlikovale ranom zrelošću, sposobnošću za tovu i velikom plodnošću. Križanjem i odabiranjem čovjek ih je usmjerio na proizvodnju mesa.

Popisom prema pasminama 1911. godine utvrđeno je:

	Svinje za proiz- vodnju masti u %	Turopoljske svinje u %	Svinje za proiz- vodnju mesa u %
Varaždinska županija	13,33	1,57	85,10
Hrvatska i Slavonija	53,55	13,77	32,68

Prema ovim karakteristikama vidimo da su u Hrvatskoj i Slavoniji prevladavale svinje za proizvodnju masti. One su najviše bile zastupljene u istočnim predjelima pa su npr. u srijemskoj i virovitičkoj županiji zahvaćale preko 86% ukupnog broja svinja. U varaždinskoj županiji taj tip svinja bio je malo zastupljen i zahvaćao je svega 13,33% ukupnog broja svinja. Turopoljske svinje su se u značajnijem broju nalazile u zagrebačkoj županiji (55,11% ukupnog broja svinja) te bjelovarsko-križevačkoj i požeškoj županiji s nešto preko 15% ukupnog broja svinja. Svinje za proizvodnju mesa zahvaćale su u Hrvatskoj i Slavoniji nešto manje od 1/3 ukupnog broja svinja, ali su za varaždinsku županiju predstavljale najvažniju vrst svinje. U njoj su one brojile preko 85% ukupnog broja svinja, a te vrste je relativno više bilo samo u ličko-krbavskoj županiji gdje je na nju otpadalo 98,77% ukupnog broja svinja. No varaždinska županija je daleko značajnija za uzgoj ove vrste svinja jer se u njoj nalazilo 9 puta više svinja nego u ličko-krbavskoj županiji.

3.4. Ovce i koze

Iako je u Hrvatskoj i Slavoniji bio značajan broj ovaca, npr. 1911. godine 850.485 komada, ipak u varaždinskoj županiji ove vrste stoke gotovo uopće nije bilo. Naime, prema popisu iz 1895. godine utvrđene su 2194 ovce, a 1911. godine 203 ovce, tako da je ovaj broj toliko beznačajan da nema potrebe da se na osnovi njega izvode bilo kakvi zaključci. Pa i u cjelini gledajući u Hrvatskoj i Slavoniji ova grana stočarstva nije doživljavala neki značajniji prosperitet. Broj grla se doduše povećavao, ali u kvaliteti nije došlo do bitnijih izmjena pasmine. Najviše je bilo domaće ovce, tzv. pramenke²⁷ ili baure.

27) *Pramenka je naša autohtona, primitivna ovca. Ona se uzgajala i uzgaja u planinskim, brdskim i ravničarskim krajevima, ali uvijek u oskudici hrane. Njezine glavne značajke jesu: otpornost, izdržljivost i sposobnost za duga hodanja po najtežim terenima, te prilagođenost slabim i neravnomjernim uvjetima ljetne i zimske ishrane. Pramenka pripada u pasmine ovaca kombiniranih proizvodnih sposobnosti jer se podjednako koristi za proizvodnju mlijeka, mesa i vune. Ona te produkte...*

Nešto malo bilo je tih ovaca križanih s merino ovcama poznatih pod nazivom "birke", no ni ta vrsta nije imala bitno poboljšana svojstva. Pokušaji poboljšanja pasmine s trebiškom ovcom iz Koruške te karakul ovcom nisu dali osobite rezultate, pa tako u ovoj grani nisu ni približno postignuti rezultati kao u govedarstvu.

Sličan slučaj bio je s kozarstvom, koje nije imalo osobito značenje u gospodarstvu Hrvatske i Slavonije. Kako je 1888. godine zabranjeno držanje koza u pojedinim dijelovima Hrvatske i Slavonije, to je 1895. godine utvrđeno 22.376 koza. No kako je kasnije ta zabrana ublažena, odnosno ukinuta, do 1911. godine porastao je broj koza na 95.598 komada. U varaždinskoj županiji utvrđeno je 38 koza 1895., odnosno 20 komada 1911. godine, što je potpuno zanemarivo. Kao i kod ovčarstva, isto tako smatramo da je na osnovi ovih brojeva nepotrebno izvoditi bilo kakve zaključke.

4. ZNAČENJE VARAŽDINSKE ŽUPANIJE U STRUKTURI STOČARSKE PROIZVODNJE U HRVATSKOJ I SLAVONIJI

U dosadašnjem izlaganju iznijeli smo značajke promjena u stočarskoj proizvodnji varaždinske županije između popisa 1895. i 1911. godine. No ondje se prvenstveno radilo o relativnim pokazateljima, kao npr. o porastu broja određene vrste stoke i poziciji koju je po tom porastu zauzimala varaždinska županija između osam hrvatsko-slavonskih županija. U ovom dijelu željeli bismo istaknuti značenje varaždinske županije u proizvodnji pojedine vrste stoke u strukturi cjelokupne stočarske proizvodnje Hrvatske i Slavonije. Iako se u razdoblju od 1895-1911. različito mijenja broj pojedinih vrsta stoke, ipak možemo reći da kod govedarstva i konjogojstva nije došlo do promjene položaja pojedine županije.

Prema broju goveda na varaždinsku županiju je otpadalo nešto manje od 10%, tj. 9,60% 1895. i 9,82% 1911. godine - ukupnog broja goveda. Najviše goveda nalazilo se u zagrebačkoj županiji na koju je otpadalo oko 23% ukupnog broja goveda, zatim bjelovarsko-križevačkoj s oko 19%, dok se varaždinska nalazila u grupi sa slavonskim županijama - s oko 10% ukupnog broja goveda. Nešto su zaostajale ličko-krbavska i modruško-riječka s manje od 8% ukupnog broja goveda.

... daje u znatno manjim količinama u usporedbi s drugim pasminama. Uglavnom, to je i sitna ovca, dugačke i grube vune, runa male težine i slabo mliječnosti. Pramenka je kasno zrela ovca. (Poljoprivredna enciklopedija, sv. 2, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, MCMLXX, str. 421-422).

Prema broju konja varaždinska županija se nalazila na dnu rang-liste. Najveći broj konja imala je srijemska županija na koju je otpadalo oko 28% ukupnog broja konja, zatim su slijedile virovitička, požeška, bjelovarsko-križevačka i zagrebačka u kojima se nalazilo 13-16% ukupnog broja konja, koliko i na ličko-krbavsku, dok je posljednja bila modruško-riječka sa svega oko 2% ukupnog broja konja.

U svinjogojstvu situacija je bila slična. Iza varaždinske županije nalazile su se jedino ličko-krbavska i modruško-riječka na koje je otpadalo tek 1-2% ukupnog broja svinja, dok se u svim ostalim županijama nalazio veći broj svinja. Tako je u srijemskoj županiji bilo 28%, a u ostalim županijama 12-15% ukupnog broja svinja, dok je na varaždinsku županiju otpadalo oko 10% ukupnog broja svinja.

Za ovce i koze već je prije spomenuto da ih je najmanje popisano upravo u varaždinskoj županiji pa je stoga očito da ovčarstvo i kozarstvo ovdje nisu mogli biti značajni.

Polazeći od apsolutnih brojeva stoke možemo zaključiti da se varaždinska županija nalazila samo ispred ličko-krbavske i modruško-riječke²⁸, a iza svih preostalnih županija.

Kako je varaždinska županija bila gusto naseljeno područje, karakterizirano brojnim malim posjedima, sitnim, minijaturnim parcelama, sigurno da nije mogla biti vodeća u stočarskoj proizvodnji. Promjene koje su zahvaćale ovu oblast, prvenstveno djelovanjem Zemaljske gospodarstvene uprave, imale su odraz i na ovom području u uzgoju nekih vrsta stoke i više nego na ostalim područjima. No gledajući u cjelini varaždinska županija je u stočarstvu ipak zaostajala iza slavonskih županija kao i iza zagrebačke i bjelovarsko-križevačke županije.

28) Ličko-krbavska i modruško-riječka županija stvorene su od teritorija bivše Hrvatsko-slavonske granice koje je bilo gospodarski zaostaliye u odnosu na Provincijal, te stoga nije čudno da su se upravo ove županije našle na dnu rang-liste u ovoj grani poljoprivrede. Sigurno da u kratkom vremenu (od 1881. god., tj. prisjedinjenja Krajine s Provincijalom) nisu mogle nestati sve karakteristike zaostale krajiške poljoprivrede.

LITERATURA

1. Izvješće o radu zemaljske gospodarstvene uprave 1896-1905.,sv.III, Zagreb, 1907.
2. Lenjin, V.I.: Novi podaci o zakonima razvitka kapitalizma u poljoprivredi, Izabrana dela, tom 9, Kultura, Beograd, 1960.
3. Marx, K.: Kapital, Kultura, Beograd, 1958.
4. Mirković, M.: Seljačko zemljišno vlasništvo, Izabrani ekonomski radovi, sv.1, Seljaštvo u kapitalističkim formacijama, Informator, Zagreb, 1979.
5. Poljoprivredna enciklopedija, sv.1-3, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1967-1973.
6. Stipetić, V.: Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske, JAZU, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knjiga 7, Zagreb, 1959.
7. Vrbanić, F.: Prilozi gospodarskom razvoju hrv.-slav. Krajine u 19. vijeku, Rad JAZU 144, Zagreb, 1900.
8. Zoričić, M.: Glavni rezultati popisa stoke od 24.ožujka 1911. godine u Kralj. Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1912.

Ređep M., Žugaj M., Die Viehzucht des Komitates Varaždin nach der Zählung von 1895 und 1911

ZUSAMMENFASSUNG

In der Arbeit analysieren die Autoren die Viehzucht des Komitates Varaždin auf Grund der Viehzählung vom 31. Dezember 1895 und 24. März 1911, die im Königreich Kroatien und Slawonien veröffentlicht wurde. Die Analyse umfasst Rinder, Pferde, Schweine, Schafe und Ziegen. In der genannten Zeitspanne stieg die Zahl der Rinder um (27,71%), der Pferde um (22,77%), und der Schweine um (52,73%). Die Zahl der Schafe und Ziegen wurde vermindert. Weder Schafzucht noch Ziegenzucht hatten eine Bedeutung für das Komitat Varaždin.

Wenn man absolute Zahlen betrachtet, so sieht man, dass das Komitat Varaždin den fünften Platz im Verhältnis zu den acht Komitaten des Königreiches Kroatien und Slawonien einnimmt. Dazu haben viele kleine Besitze, Miniaturbesitze, dichte Bevölkerung und anderes beigetragen.